

С.П. Українська діалектологія.– К.: Вища школа, 1980. – С. 21;³Сучасна українська літературна мова. Вступ. Фонетика. За заг. ред. І. К. Білодіда. – К., 1969. – С. 427; ⁴Дзедзелівський Й.О. Конспект лекцій з курсу української діалектології. – Ч. I. Фонетика. – Ужгород, 1966. – С. 10; ⁵Говори української мови. – К.: Наук. думка, 1977. – С. 9; ⁶Бевзенко С.П. Українська діалектологія. К.: Вища школа, 1980. – С. 21; ⁷Атлас української мови. В 3-х т. – Т.І. – К., 1984; ⁸Дзедзелівський Й.О. Програма для збирання матеріалів до Лексичного атласу української мови. – К. 1987. – 308 с. ; ⁹Говірки Чорнобильської зони: Тексти / Упоряд. Гриценко П. Ю. та інші. К.: Довіра, 1996. – С. 16-19; ¹⁰Сучасна українська літературна мова / А. П. Медушевський та ін. –К.: Вища школа, 1975. – 400 с.; ¹¹Бевзенко С.П. Українська діалектологія. Збірник вправ і завдань. – К.: Вища школа, 1987. – С - 11.; ¹²Там само. – С. 11-12.

А.А. Дем'янюк, к. філол. н.

МОВНА І МОВЛЕННЄВА КОМПЕТЕНТНІСТЬ ЯК НЕВІД'ЄМНА СКЛАДОВА Й ОБОВ'ЯЗКОВА ОЗНАКА ОСВІЧЕНОСТІ ТА ПРОФЕСІОНАЛІЗМУ

У статті розглядається мовна і мовленнєва компетентність як важливий фактор формування фахової культури.

In the consider article linguistic and speech competence as significant factor forming of professional culture.

Мова є специфічною поліфункційною природною знаковою системою, складним вербальним кодом, який обслуговує соціум для здійснення, насамперед, основних операцій із інформацією: її створенням, зберіганням, опрацюванням, трансформацією. Наскільки ми знаємо цей код, настільки ми ясно, точно, нормативно формуємо й передаємо свої думки та адекватно розуміємо інформацію інших. Завдання кожного – досконало володіти цим кодом, і в першу чергу в обраній галузі професійних знань, щоб вільно мислити засобами рідної мови (й обов'язково інших, спорідненої та неспорідненої), працюючи з різними поняттями та джерелами наукового простору своєї спеціальності, і вміти створювати власні тексти як вербальні носії фахової інформації.

Кожен народ репрезентує свої досягнення в науці, освіті, техніці, культурі через мову – споконвічне явище суспільного життя. Державний статус мови юридично забезпечує її функціонування в усіх сферах соціального простору, виступаючи таким чином важливим і обов'язковим державотворчим чинником.

Мова фіксує і зберігає результати пізнавальної діяльності: "вона відноситься до всіх інших засобів прогресу, як перше й основне"¹. Засвоюючи мову, людина оволодіває й основними формами та законами мислення. Вся діяльність людини "перебуває під знаком Слова: навіть якщо слово не вимовляється людиною вголос, навіть якщо воно не промовляється нею і про себе, діяльність націлена на нього й відбувається в світі усвідомлюваному та названому"².

Рівнем розвитку рідної мови відображається рівень розвитку інтелекту нації – носія цієї мови: словниковий запас – це те, що знає нація про себе і про світ; граматична система мови – це те, як вона про себе і цей світ говорить. Значення української мови як рідної в системі інших навчальних предметів, безперечно, є винятковим: вона є не лише предметом навчання, а передусім засобом пізнання світу, інтелектуально-культурних цінностей нації та всього світу, засобом навчання фаху, самопізнання, розвитку і самовдосконалення.

Важливою справою національного відродження України є піднесення мовної культури суспільства, озброєння знаннями стилістичних багатств рідної мови насамперед молоді, яка здобуває вищу освіту й використовуватиме слово як знаряддя праці, носій інформації, професійну вербальну зброю та засіб духовного впливу і в такий спосіб сприятиме піднесенню культури й духовності народу. В першу чергу це стосується майбутніх гуманітаріїв – філологів, перекладачів, журналістів, педагогів, менеджерів, юристів, економістів-міжнародників, політологів, соціологів, які мають стати провідниками і професійної, і загальної, і мовної культури, втілювати в життя декларовану десятою статтею Конституції України (1996 р.) державність української мови, сприяти функціонуванню української мови в усіх сферах суспільного життя і на всій території України, пам'ятаючи, що "єдиною прикметою, за якою визнаємо народ, і разом з тим єдиною, незамінною нічим і обов'язковою умовою існування народу є єдність мови"³.

Доленосного значення набула проблема державної мови як могутнього засобу самозбереження нації, її цивілізованого існування в час активної розбудови української держави. Україна творить своє майбутнє через усебічний розвиток особистості, ґрунтовну професійну орієнтацію молоді. Отже, саме освіта може і має сприяти реальному закріпленню державності України, а наука – підвищенню інтелектуалізму суспільства і мови, вдосконаленню поняттєвої сфери духовності, що разом доводить: "чим вищим є рівень національного мовлення як першоознаки інтелектуально-духовної атмосфери, тим вищий рівень свідомості людей"⁴. І саме "ступінь влади над мовою" (О. Потебня) стає дуже важливим і суттєвим, хоча, безумовно, не єдиним показником інтелектуального рівня та загальної культури сьгоднішнього студента – завтрашнього бакалавра, магістра, аспіранта. Отже, мовна культура – один "з основних критеріїв оцінки професійної придатності працівників у державних інституціях"⁵.

Що означає *знати мову*? Чи є рівнозначними поширені в наш час поняття *вивчити мову* й *опанувати мову*?

Ці актуальні поняття науковці не випадково розмежують: порівняймо англ. *knowledge* і *proficiency*. Відомо, що можна якісно завчити правила і навіть свідомо застосовувати багато граматичних правил, проте не бути здатним вільно, легко, влучно, доцільно, досконало й оперативно користуватися цими знаннями за різних комунікативних ситуацій та цілей поза навчальним середовищем, тобто не досягти функційної грамотності. Опанувати мову – це не просто її розуміти і знати, це здатність мобілізувати набуті мовні знання для розв'язання певних комунікативних завдань за різних контекстів, ситуацій, сфер навчальної, наукової та професійної діяльності, бо ж "знання про те, що треба робити, і саме діяння мають різні механізми, і одне не перебиває інше"⁶. До того ж не кожне знання логічно трансформується у навик, проте останній зазвичай формується через знання.

Отже, володіння мовою виступає багатокомпонентним, складним, комплексним поняттям, яке передбачає й індивідуальне багатство словникового запасу носія мови, і чистоту, ясність, точність, виразність, нормативність його мовлення, і розуміння нюансів значеннєвого спектра слів, і розрізнення мовних засобів за

їх стилістичним забарвленням, і досконале володіння способами побудови різноструктурних речень та текстів засобами цієї мови, і знання національних особливостей формо- та словотворення й мовленнєвого етикету, а також уміння надати фонетико-інтонаційної виразності своєму усному мовленню. Мовна компетентність стає потужним фактором у професійній підготовці національних кадрів, бо ж представники наукової й технічної еліти народу, його найосвіченіші верстви і мають стати носіями зразкової літературної мови в обох формах її функціонування.

Дослідниками семіотики доведено, що "... вивчення науки може бути цілком включене до вивчення мови, оскільки вивчення мови науки передбачає не просто усвідомлення її формальної структури, але й вивчення її відношення до позначуваних об'єктів, а також до людей, які використовують цю мову"⁷. Кожна держава прагне до зміцнення наукового інтелекту своїх громадян, який вербально відбивається і зберігається національною науковою мовою. Завдяки науковій мові як важливій складовій частині національної літературної мови, що виступає обов'язковим атрибутом держави та її ознакою, підтримуються національна гідність, духовність народу і передаються у світовий інформаційний простір національні досягнення з різних галузей знань.

Вища освіта скерована на формування фахової культури, важливими складовими якої є мовна компетентність та комунікативна досконалість. Здобуття вищої освіти передбачає необхідність опанування поняттєвою сферою обраної спеціальності, вербально представленою засобами національної термінології (системою термінів у двох взаємопов'язаних сферах її існування: фіксації та функціонування) і діловою фразеологією професійного спілкування у її парадигматичних й синтагматичних зв'язках. Таким чином, два функційні стилі національної літературної мови – науковий та офіційно-діловий – у їх сучасному стані і складають предмет навчання мови спеціальності у закладах вищої освіти.

Гуманітарні професії потребують від студента глибокої лінгвістичної освіченості, оскільки мовлення у їх подальшій практичній діяльності виступатиме джерелом і носієм інформації, засобом впливу й переконання, а тому обов'язково має бути нормативним і досконалим. Мовленнєва компетентність фахівця

виявляється у різних формах спілкування: усне й писемне мовлення, внутрішнє і зовнішнє, діалогічне, монологічне й полілогічне, повсякденне (побутове) і професійне, підготовлене й непідготовлене (спонтанне). Так, зокрема перекладачі, юристи, працюючи з різними джерелами професійної інформації та складаючи різноманітні тексти й документи, шукають і мають віднайти нормативні та найдоцільніші мовні засоби для адекватного вираження результатів свого мислення, надання рекомендацій та пропозицій. Писемне мовлення фахівця має відповідати всім сучасним чинним нормам і передавати знання, сприяючи переходу їх у переконання. Тому кожному студентові обов'язково необхідно досягти високої і мисленневої, і загальної, і фахової, і комунікативної, і мовної/мовленневої культури. Усне і писемне мовлення фахівця за змістом має бути науковим, об'єктивним, переконливим, а за формою – логічним, цивілізованим, яскравим, відповідним до чинних норм національної мови. Переконливості (а саме ця ознака мови фахівця є однією з найголовніших!) можна досягти завдяки бездоганному володінню насамперед мовою спеціальності, що неможливе без знання фаху та мовних норм на всіх рівнях її ієрархічної системи.

Мовна/мовленнєва культура студента формується за різних взаємопов'язаних умов, як-от: шанування державної мови; читання різних джерел, якими репрезентоване стилістичне розмаїття рідної мови (наукова, художня, публіцистична, офіційно-ділова, юридична література); стеження за змінами норм української літературної мови, які фіксуються новими редакціями правопису та лексикографічними виданнями; усвідомлення специфічності національних норм у фаховій термінології кожної з мов, якими він послуговується, з метою уникнення помилок на тлі аналогій та подібностей у фактах рідної й нерідної (іноземної) мов; критично-творче ставлення до написаного і вимовленого, вироблення навичок самоконтролю з опорою на мовні/мовленнєві норми та практику визнаного зразка.

Теперішнім етапом підготовки фахівців в Україні і для потреб та майбутнього України об'єктивно актуалізовано проблему філологічної парадигми у вищій освіті, чим сфокусовано увагу філологів і освітян, науковців і практиків на питаннях мети, ролі,

функцій, завдань, змісту, структури та специфіки лінгвокультурологічного компонента саме в професіограмах гуманітаріїв, у їх інтелектуально-креативній діяльності. Розв'язанням цих проблем, по-перше, проектується гармонізація професійних знань та належної мовної/мовленнєвої освіченості як фундаментальної засади професіоналізму у гуманітарній галузі комунікативно-діяльнісної сфери. По-друге, модернізація освітньої діяльності в Україні у контексті європейських вимог передбачає у спектрі визначальних критеріїв її в рамках Болонського процесу насамперед піднесення якості підготовки і конкурентоспроможність фахівців, відповідність європейському ринку праці, створення умов для вільного переміщення студентів на теренах України і Європи. Тому актуалізована завданнями часу, державною мовною політикою в Україні та процесами європейської інтеграції проблема якості професіоналізованої мовної/мовленнєвої освіченості студентської молоді, зокрема тієї, що здобуває гуманітарний фах, потребує нагального конструктивного розв'язання як на рівні змісту, кінцевої мети й квантитативних характеристик її, так і пріоритетних та перспективних стратегій лінгводидактики і прикладної лінгвістики.

Останніми роками у фахових статтях посилено акцентується увага практиків і викладачів вищої школи на важливості ґрунтовної філологічної підготовки студентів економіко-гуманітарних спеціальностей. Будучи складним поняттям і вагомим, актуальним, гнучким та динамічним компонентом професійної компетентності, філологічна освіченість гуманітарія, і зокрема перекладача, менеджера, економіста-міжнародника, історика, дипломата, філософа, юриста, ґрунтується на гармонійній, збалансованій, узгодженій взаємодії як мінімум п'яťох складових (мовна → мовленнєва → термінологічна → комунікативна → риторична компетентність), послідовність яких визначається кінцевою метою навчально-пізнавальної діяльності, виявляючись у здатності фахівця мобілізувати в синтезі та на якісному рівні засвоєні знання для розв'язання професійних завдань у різних контекстах чи ситуаціях.

Проблема навчання мов упродовж ХХ століття набувала очевидної та об'єктивної актуалізації завдяки інтенсивному розвитку і масштабним досягненням психології, нейрофізіології, фізіології нервової діяльності, соціології, кібернетики, теорії

комунікації та появі нових галузей прикладних наук, передусім психолінгвістики, соціолінгвістики, комунікативістики, математичної лінгвістики, інженерної лінгвістики, комунікативної лінгвістики, комп'ютерної лінгвістики, прикладної лінгвістики, юридичної лінгвістики. Процесом інтегрування різноманітної наукової інформації, на засадах якої окреслилися вимоги до інтелектуально-професійного рівня фахівця, імпульсувалася поява та введення в науковий обіг таких нових понять, як *комунікативна компетентність*, *лінгвістична компетентність*, *філологічна компетентність*. (У загальному розумінні компетентністю визначається "особливий тип організації предметно-специфічних знань, який дозволяє приймати ефективні рішення у відповідній галузі знань"⁸). Саме з цими видами компетентності найчастіше пов'язують надто складний феномен *опанувати мову спеціальності*, враховуючи поняття *мова/мовлення* та теоретичні засади навчання спілкуванню рідною або нерідною мовою професійного спрямування в обох (усній та письмовій) її формах.

Розробкою тлумачення феномену *мовна компетентність* традиційно опікуються психолінгвістика, лінгводидактика, загальне, порівняльне і прикладне мовознавство. У сенсі, зокрема, навчання другої (нерідної) мови їх нараховується чимало у проєкціях різних лінгвістичних напрямів і шкіл. Так, на думку прихильників *структурної лінгвістики*, володіння мовою є питанням суто практичного її використання, бо ж навіть знання механізмів мови без тривалого тренування не дозволяє засвоїти форми цієї мови у тих кількісних параметрах і на такому якісному рівні, щоб вільно та швидко до автоматизму їх відтворювати.

Іншу, на відміну від структуралістів, точку зору, хоча теж односторонню, знаходимо в твердженні засновника *генеративної лінгвістики* Н.Хомського: "Мовна компетенція засвоюється завдяки існуванню вродженої, генетично успадкованої універсальної граматики, єдиної для всіх мов"⁹, а звідси опанувати мову – це засвоїти систему певних правил, які керують мовною поведінкою. Цю тезу явно позбавлено належних соціокультурних та психологічних чинників, котрими детермінується реальна мовленнєва комунікація. Проте, уже в сімдесяті роки ХХ ст. було експериментально доведено, що рівня досконалого користування

мовою не можна досягти лише заучуванням зразків і знанням правил формального маніпулювання її одиницями, оскільки це не розкриває механізмів опановуваної мови, а отже, не забезпечує шляхів до реальної і спонтанної комунікації.

Прихильники *граматико-перекладного методу*, який домінував у методиці на початку і майже до середини минулого століття, вважали, що опанування мовою досягається знанням історії її розвитку, граматичних правил та вмінням ілюструвати ці правила і перекладати іншою мовою або з іншої мови на цю. З аналізованого поняття, таким чином, фактично вилучалася усна форма мовлення.

Суттєвий вплив на розробку тлумачуваного поняття мали нелінгвістичні та психолінгвістичні наукові теорії, завдяки чому "опанувати мову" почало означати й обов'язкову інтелектуальну та творчу діяльність.

У світлі зазначеного зміст поняття *оволодівати мовою* формується усвідомленим, коректним, вільним і адекватним здійсненням ефективної комунікативної діяльності певною мовою. Отже, вагомою складовою комунікативної компетентності фахівця і зокрема гуманітарія є лінгвістична (мовна) компетентність, визначення котрої як комплексного поняття ще і досі не набуло єдиного та достатньо коректного вербального формулювання ані у вітчизняній, ані в зарубіжній лінгвістиці. Більшість дослідників кваліфікує її як сукупність знань про систему мови, котрі дозволяють конструювати та аналізувати речення (*Н.Хомський*); як уміння послугуватися мовною системою для комунікативних цілей, досягати вербальними засобами невербальних поведінкових ідей (*Меленк*); як знання правил аналізу й синтезу мовних одиниць (*А.Арутюнов*); як потенціал лінгвістичних (мовознавчих) знань людини, її здатність спілкуватися (*В.Костомаров, О.Митрофанова*), бо зазвичай людина знає значно більше того обсягу, яким користується в комунікації, а тому мовна компетентність ширша за традиційне розуміння граматики мови і невіддільна від інших інтелектуальних здібностей людини; як знання мови, тобто правил, за якими породжуються правильні мовні конструкції та речення (*І. Штерн*).

Від яких же чинників залежать якість та квантитативні (кількісні) параметри компетентності з нерідної (опановуваної) фахової мови? Безумовно, від ступеня володіння взагалі цією мовою, але в першу

чергу від рівня компетентності особистості з рідної мови, оскільки в аналізованому понятті завжди виокремлюється універсальна частина мовних знань як обов'язковий компонент не однієї, і навіть не кількох, а абсолютної більшості мов світу.

Мовна компетентність студента як його здобуток, що обумовлює і користування мовою, і формується через неї, виявляється у засвоєнні ним категорій та одиниць відповідної мови і їх функцій, в усвідомленні закономірностей та правил, що відносяться до категорій і функцій, системно-структурних утворень семантичного, синтаксичного, морфологічного і фонологічного характеру, необхідних не тільки для сприйняття, але й побудови адекватного мовлення спеціального призначення, у здатності розуміти і реалізовувати граматичну природу висловлювань, у тому числі тих, що раніше не зустрічалися. При цьому, завдяки мовній компетентності, складається і вдосконалюється програма мовленнєвої поведінки, через що мовну компетентність В. Костомаров та О.Митрофанова визначають ще як "особливу граматику сподівання, ймовірностей".

З поняттям мовної компетентності логічно, в сенсі причинно-наслідкової парадигми та діалектичного зв'язку між загальним і окремим, теорією й практикою пов'язане поняття *мовленнєвої компетентності*, оскільки природною в лінгвістиці є дихотомія *мова/мовлення*. Засвоєння мовної системи як певної множини мовних структур не є кінцевою метою. Студентові потрібно опанувати закономірності і функціонування мовних форм у конкретних мовленнєвих ситуаціях, і використання їх у різних продуктивних видах фахової мовленнєвої діяльності в сенсі ідей Л. Щерби, тобто при аудіюванні, читанні, говорінні, письмі, оскільки мовне повідомлення як складова мовного спілкування "є не лише індивідуальним явищем, а водночас і явищем суспільним, соціальним"¹⁰.

У наукових дослідженнях останніх десятиліть (А. Бондарко, С. Кацнельсон, О. Леонтєв, В. Ярцева та ін.) обґрунтовано доведено, що специфічні риси мов якнайбільше та найяскравіше виявляються у сфері їх функціонування, коли мовні структури трансформуються у відповідні мовленнєві форми, що обумовлено і внутрішніми процесами внаслідок дії внутрішньо системних

чинників, і екстралінгвістичними, зокрема культурно-історичними, соціальними. Пригадаємо зауваження Г.Винокура, що "мова взагалі є тільки тоді, коли вона використовується, тобто в реальній дійсності будова мови виявляється тільки в тих чи інших формах її використання, ... коли, з огляду на усталені в цьому суспільстві мовні звички та норми, з наявного запасу мовних засобів здійснюється певний відбір, не однаковий для різних умов мовного спілкування"¹¹.

Наступний крок у набутті студентами-гуманітаріями філологічної освіченості пов'язаний із формуванням ключової *компетентності* для фахової діяльності – *термінологічної*. Суттєво поглиблені загальномовні знання та скориговані й професійно скеровані мовленнєві навички під час опанування дисциплін екстраполюються на мову фахову, передусім на її термінологічну систему.

Підпорядковуючи собі мовну, мовленнєву і термінологічну компетентності, узгоджуючись із знанням та функціонуванням системи мови взагалі й системи мови для спеціального призначення зокрема, *комунікативна компетентність* набуває ознак провідної, вищої за рівнем і статусом, а відтак, акумулює ключове поняття у навчанні мови спеціальності. *Комунікативною компетентністю* традиційно називають суспільно й історично детерміновану соціальну поведінку, яка реалізується у мовленнєвих діях і слугує цілям взаєморозуміння, взаємовпливу та самореалізації, бо ж мовлення і є вербальним способом досягнення певного немовленнєвого результату. Саме з практичною метою, а не задля самоцілі вивчається мова у вищій школі. Втім і саме навчання мови є навчанням спілкуванню, оскільки ситуативний контекст – це внутрішня характеристика комунікації, а ситуаційна маркованість – одна з якостей мовленнєвого навичку. Кожен акт комунікації детермінується сферою, темою, ситуаціями й учасниками спілкування та спектром комунікативних завдань і залежить ще від багатьох інших чинників, таких, як соціальний статус, життєвий і попередній лінгвістичний досвід, ступінь креативності особистості. Отже, зміст комунікативної компетентності формують знання, вміння, навички, необхідні для розуміння інших і формування власних програм мовленнєвої поведінки. Недооцінюванням комунікативного аспекту в опануванні мовою спеціальності спричиняється недостатній рівень володіння

різними професійно актуальними видами мовленнєвої діяльності, що призводить до ситуації, коли є знання про мову та окремі її факти, проте відсутнє вміння повноцінно, нормативно та ефективно спілкуватися цією мовою.

Подальшою логічною ланкою у філологічній парадигмі фахової освіти в сучасній Україні маємо назвати *риторичну (лінгвокультурологічну) компетентність*, яку є достатні підстави розглядати як вторинну граматику з культурологічною функцією. Цей статус із усією очевидністю підтверджується і тим, що функція риторики є саме тією частиною загального комунікативного коду, яка відповідає за побудову комунікативних стратегій і ситуацій із естетичною домінантою. Разом із тим ціннісна парадигма риторики (риторичний логос, риторичний пафос), обумовлена культурним контекстом, певною національною культурою, її естетичними цінностями, набуває того авторитету, який дозволяє їй знайти шлях у всі європейські культури в результаті своєї значущості. Саме цим імпульсовано розробку цілісної гуманістичної концепції як загальної, так і прикладної навчальної риторики для студентів¹².

Недостатність риторичної культури помітно знижує рейтинг фахівця, позбавляючи його професійної перспективи, бо знання з риторики як лінгвокультурологічної науки й мистецтва ефективної усної переконуючої комунікації (пригадаємо, що основним завданням професійного діалогу чи полілогу є переконання, котре досягається завдяки аргументації), безперечно, становить фундамент освіченості та професіоналізму.

Набута студентами-гуманітаріями під час навчання у ВНЗ філологічна освіченість уможливлуватиме високий рівень подальшої професійної самоосвіти, сприятиме реалізації фахових знань у продуктивні способи мисленнєво-мовленнєвої діяльності і, отже, результуватиме надалі комунікативною та риторичною культурою наукової і професійної еліти та суспільства в цілому.

Отже, опанування у ВНЗ мовою спеціальності – це засвоєння передусім наукового стилю як функційного різновиду національної літературної мови в межах обраної галузі знань, зокрема нормативних зразків наукових текстів на всіх рівнях їх ієрархічної організації, а також формування навиків й умінь із таких актуальних видів професійної мовленнєвої діяльності, як продукування та компресія

наукової інформації за фахом у вигляді плану, тез, конспекту, анотації, реферату, рецензії, повідомлення, доповіді, курсової роботи, наукової роботи, статті. А оскільки термінологія – найголовніший і постійний компонент наукового стилю, то саме стан розвитку національної літературної мови визначає нормативність сучасної термінології як найрухомішої, найдинамічнішої і найінформативнішої частини лексики мови спеціальності. При цьому "нормативність як суттєва риса літературної мови у сфері використання виявляється в тому, що на перше місце, поряд із загальноприйнятністю використання, висувається кодифікація – письмові приписи, правила, вказівки до застосування, зафіксовані спеціальними довідниками, посібниками, словниками"¹³.

¹Потебня А.А. Эстетика и поэтика. – М., 1976. – С. 211; ²Хайдеггер М. Гельдерлин и сущность поэзии // Работы и размышления разных лет. – М., 1991. – С. 27; ³Потебня А.А. Мысль и язык. – К., 1993. – С. 187; ⁴Панько Т.І. Індивідуальне і унікальне у виробленні українського інтелегентного мовлення // Українська мова та література в школі. – 1992. – №1. – С. 3; ⁵Звернення Всеукраїнської науково-практичної конференції "Мовленнєва культура у професійних навчальних закладах" (27-28 січня 1998 р., м. Львів) // Педагогіка і психологія професійної освіти. – 1998. – №4. – С. 7-8; ⁶Самарин Ю.А. Очерки психологии ума. – М., 1962. – С. 357; ⁷Моррис Ч.У. Основания теории знаков // Семиотика. – М., 1983. – С. 52; ⁸Холодная М.А. Психология интеллекта. – С.-Пб., 2002. – С. 244; ⁹Семчинський С.В. Загальне мовознавство. – К., 1996. – С. 15; ¹⁰Там само. – С. 16; ¹¹Винокур Г.О. О задачах истории языка // Изб. работы по русскому языку. – М., 1959. – С. 221; ¹²Онуфрієнко Г.С. Риторика. – Запоріжжя, 2002. – С. 228; ¹³Крыжановская А.В. Сопоставительное исследование терминологии современных русского и украинского языков. Проблемы унификации и интеграции. – К., 1985. – С. 6.